

Marcel Prins, Peter Henk Steenhuis

Ukrývané děti

**Ukrývané
děti**

Copyright © 2010 Marcel Prins en Peter Henk Steenhuis
Published by agreement with Marianne Schönbach Literary Agency B.V.
and Corto Literary Agency.

*Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu nakladatele.*

Translation © Veronika ter Harmsel Havlíková, 2024
Cover © Martin Kopecký., 2024
© DOBROVSKÝ s.r.o., 2024

ISBN 978-80-277-4839-6 (pdf)

Ukrývané děti

Marcel Prins

**Peter Henk
Steenhuis**

**přeložila
Veronika ter Harmsel
Havlíková**

PANGEA

Obsah

PŘEDMLUVA.	5
ÚVOD.	11
HVĚZDY ZMIZELY	17
TŘI KLAVÍRY	33
TETA NELLY.	55
DĚTI STREJDY HENKA.	67
JAKO MUŽ A ŽENA.	97
HIRSCH	117
HLEDÁM KABÁTKY!	129
JOHAN VAN DE BERG CHODÍ S LENIE VISSERMANOVOU!	143
JACQUES	159
ČÍSLO 17.	175
NAŠTĚSTÍ SAMÍ KLUCI.	191
TATÍNKŮV OTEC.	209
VYZVEDNU JI ZÍTRA RÁNO	233
„ROZHLASOVÉ ZPRÁVY PŘINÁŠÍ ANP“	251
GLOSÁŘ.	265
PODĚKOVÁNÍ.	277

PŘEDMLUVA

V následujících rozhovorech je uvedena řada jmen lidí, „kteří se nevrátili“. Tak se tomu bezprostředně po válce říkalo: „nevrátili se“. Anebo „vrátili se“. Šlo o dost suché konstatování. Jak také nemluvit suše? Na emoce nebyl roku 1945 ještě čas. Zato si vzpomínám na rozhořčení své sestry. Jí tehdy bylo už devatenáct let, mně teprve deset. Sestřin hněv rozpoutala zpráva, že otec Anne Frankové zvažuje vydání deníku, který si dívka psala. Něco takového se nedělá, mínila sestra. Deník je intimní záležitost. Na místě Anne by to otci měla za zlé.

Četba téhle knihy ve mně vyvolává nejrůznější dřímající vzpomínky, ale hlavně ve mně jako budík, který nelze vypnout, probouzí jednu myšlenku. A to neutuchající vědomí, že sice můžeme poslouchat a číst příběhy přeživších, ale mrtvé už nikdy pořádně nepoznáme. „Není to nic nového“, a přesto se tenhle hněvivý smutek novým stále jeví.

Pokaždé, když se jedná o „náhodu“ a „nahodilé štěstí“, jako by při zachraňování zasáhla vyšší moc. Jako by existovala jakási rovnováha, která na jedné straně zachraňuje, ale na druhé straně se zvrátí ve vraždu. Tak to pochopitelně není. Vraždící mašinérie nacistů se soustředila na to, aby každou „náhodu“, každé „nahodilé štěstí“ vyloučila. Na druhou stranu je také zjevné, že mnozí přeživší trpí pocitem viny vůči obětem. Já si myslím, že

vědomí masakru, jemuž člověk unikl, jím prostupuje i bez pocitu viny.

Jestliže z osmadvaceti tisíc skrývaných Židů* přežilo válku šestnáct tisíc, pak bylo z počtu všech, kteří se snažili zachránit v úkrytu, dvanáct tisíc zrazeno nebo tak či onak nalákáno do pasti a zavražděno. Nezdá se mi, že by se zde dalo hovořit o symetrii nebo že bychom mohli mluvit o „nešťastné náhodě“. Oněch dvanáct tisíc se v téhle knize samozřejmě nedostane ke slovu, ale mnoho zde popisovaných úniků o vlásek stále ukazuje jejich směrem: co by se stalo, kdyby... Cesta ke smrti vedla pokaždé jinudy. Někdy přímo, jindy nepřímou. Strach z odhalení je v každém příběhu citelný, téměř hmatatelný. V některých případech k odhalení a tomu, co následovalo, také dojde. Ale sem tam příběhem prosvítá i jiný konec, který by si zasloužil vlastní knižní či filmové zpracování: návrat do takzvaně normálního života po válce. Přizpůsobení se, shledání či naopak neshledání s rodiči a příbuznými. A hlavně: loučení s těmi, kdo se o ukrývaného s nasazením vlastního života starali.

Skrývání s sebou neslo dvojí nebezpečí. Jedním bylo odhalení nepřitelem, jenž číhal všude. Na ochranu před ním používaly zejména děti zcela samozřejmě nějakou formu mimikry – nebýt nápadný bylo životně důležité. Druhé nebezpečí hrozilo z bezprostřední blízkosti: možnost, že vás náhradní rodiče nepřijmou. Člověk proto musel mít i jiné vložky k přizpůsobování. Tento talent hraje roli v takřka všech zde líčených příbězích a je jejich hlavním jednotícím prvkem.

* J. C. H. Bloem, in: *NRC Handelsblad*, 15. února 2005

Navzdory ohromné různorodosti se ve všech prožitcích výrazně opakuje jedno: ze zpětného pohledu absurdní skutečnost, že dítě nemohlo být celé měsíce, někdy i roky, samo sebou, muselo skrývat své „já“. Je až neuvěřitelné, jak se to – tedy přinejmenším těmto přeživším – dařilo, jak se pokaždé znovu dokázali přizpůsobit a včlenit se do života, který pro ně byl cizí a úplně nový.

Kdo měl štěstí, byl vítán v bezpečí hned první rodiny. Jiného zase posílali stále pryč, téměř ho vyzradili nebo mu ani nesdělili důvod, proč už u nich nesmí zůstat. Pak následovala další změna, opětovné přizpůsobování se, osvojování si nového chování, někdy i nového dialektu, v rodinách, kde byly samozřejmé pokaždé jiné, neznámé zvyky.

Někdy se děti z „lepších“ rodin dostaly do „horšího“ prostředí, často se stěhovaly z měst na vesnici, což občas působilo těžkosti, ale tu a tam prostší prostředí zjevně skýtalo větší pocit bezpečí, než jaký děti znaly z domova. Odvaha a ochota pomáhat, dokonce s nasazením vlastního života, se neomezovaly na jednu společenskou skupinu, nýbrž prostupovaly všemi vrstvami obyvatelstva.

Všichni se také potýkali s nejistotou ohledně osudu ostatních. Kam se poděli moji rodiče, žijí ještě? A co se stalo se sourozenci, kamarády, kamarádkami a dětmi ze sousedství, s nimiž si člověk hrával? Někdy je nahradily nové, jiné děti, někdy je dokonce nahradili noví rodiče.

Často se zdůrazňuje, že dítě potřebuje lásku, a té se občas nedostávalo. Já jsem si však při čtení najednou uvědomila, že dítě nemá jen potřebu být milováno a opečováváno, byť jen náhradními rodiči, ale že má stejně tak silný pud samo milovat. Že člověk potřebuje vyjádřit a prožít lásku, již v sobě má. To mnohdy nebylo možné, ať už kvůli

častým změnám adresy, nebo proto, že si poskytovatelé úkrytu pro jistotu drželi citový odstup. Koneckonců nikdo nevěděl, co se ještě může stát. A také pro dospělé bylo obtížné přijmout lásku cizího dítěte. Mně při četbě vytanuly na mysli nové vzpomínky, které souvisely s dusivým pocitem, že jsem se v té době neměla se svými vřelými, upřímnými city na koho obrátit.

Nejistota, co bude po válce – jinou představu o budoucnosti si dělat nešlo –, platila pochopitelně pro všechny. S kým se shledáme, jak, a pokud vůbec, tak kdy? Co dělat, jestli se k pravým rodičům nevrátíme? Při zpětném pohledu lze vlastně říct, že všechny děti přišly o rodiče. I ty, které se s jedním či oběma rodiči shledaly, nadobro ztratily původní předválečné pouto. Ovšem i navrátilivší se rodiče nacházeli jiné děti, než které tu zanechali. Poválečné období mělo pro každého jiný průběh, stejně jako epizoda ukrývání. A ztrátu blízkého pochopitelně nelze srovnávat se ztrátou intimity.

Čím konkrétnější líčení, tím autentičtější prožitek. Jeden malý příklad: *„Byl jsem tak unavený, že jsem na zahradě usnul, v dětském pískovišti.“* Usnout únavou na cizí zahradě je samo o sobě dost hrozné, ale dodatek *„v dětském pískovišti“* pochází ze světa jiných, bezpečně žijících dětí.

Jak známo, mír nerozpustil všechen smutek. Při prvním shledání například jedno dítě říká vlastní mamince *„paní“*.

Těsně po osvobození neexistovalo mnoho pochopení pro pevná pouta, jež se mezitím vytvořila. Když otec, matka, strýc či teta nějaké dítě opět našli, bylo třeba na to nepříjemné období co nejrychleji zapomenout. Děti byly proto často necitlivě vytrženy z dosavadního prostředí. Z toho důvodu také některé z nich prožívaly to, co se

mělo považovat za šťastný konec, spíš jako další loučení a další ránu.

A pak je tu ještě příběh o třech klavírech. Je po válce a rodině přivázejí zpět její černý klavír. Potom malé piano „strejdy Dee a tety Floor“. A když přivezou ještě třetí nástroj, pochopíme víc, než je nám milé.

Judith Herzbergová, leden 2010

ÚVOD

Moje maminka se skrývala od léta 1942. Děda Frits Degen měl neblahou předtuchu o záměrech okupantů. Tušil, že válku bude nejlepší přežít v úkrytu. Měl za to, že šance na přežití budou vyšší, když dceru schová zvlášť. Díky nasazení odbojářů, díky lidem, kteří poskytli úkryt, díky řadě šťastných náhod, a dokonce i díky prospěchářům celá dědečkova rodina, tedy i moje maminka, válku přežila. To nelze říct o zbytku příbuzenstva, které bylo téměř úplně vyhlazeno.

Jak se to vlastně dělalo, ono skrývání se? Kam člověk šel? Komu mohl důvěřovat? Vedoucí orgány Židy k hledání úkrytu nenabádaly. Naopak. Dávaly jim najevo, že s okupanty je třeba spolupracovat, dokonce že je trestné spolupráci odmítnout. Většina Židů se proto neskrývala, nechávala si děti u sebe a čekala na svůj osud. Z Nizozemska bylo do koncentračních a vyhlazovacích táborů deportováno zhruba sto sedm tisíc Židů. Před válkou žilo přibližně osmdesát tisíc nizozemských Židů v Amsterdamu; velká část Židů, kteří žili jinde, byla v průběhu roku 1942 přinucena se do Amsterdamu odstěhovat. Když začaly v červenci roku 1942 deportace, měli se hlásit. Většina z nich to neudělala; okupanti je pak během nočních razíí vytáhli z postele, nahnali do Holandského divadla a odvezli do tábora Westerbork. Odtamtud byli Židé deportováni do koncentračních a vyhlazovacích táborů.

Všichni známe příběh Anne Frankové. Frontu před Zadním domem vystojí každoročně téměř milion lidí, kteří chtějí vidět, kde a jak se skrývala. Její deník je jednou z nejčtenějších knih na světě. Jde o jedinečný příběh. Ale co vlastně víme o ostatních dvaceti osmi tisících Židů, kteří se za druhé světové války také skrývali? Je očividně nemožné načrtnout všeobecný obrázek ukrývaných Židů ani míst, která jim byla úkrytem. Na to jsou rozdíly mezi nimi příliš velké.* Leccos je již známo. Kojenci a batolata měli větší šanci na přežití než dospělí a málokdy se skrývala celá rodina pohromadě. Zřídka také pobývalo více osob na jedné adrese. Většina skrývaných se musela často stěhovat. V tom smyslu je příběh Anne Frankové naopak výjimečný: Anne se schovávala s celou rodinou a dalšími Židy po celou dobu na jednom místě v Amsterdamu. Vlastně je jeden každý příběh o skrývání mimořádný, všechny si zaslouží zpracování v dokumentárním filmu. Jak tito lidé svůj úkryt zorganizovali? Jaká dilemata řešili skrývání a poskytovatelé úkrytu? Proč si někdo bral uprchlíky domů? Pochopitelně kladete otázky také sami sobě. Šel/šla bych se skrývat a snažil/a bych se umístit své děti někam jinam? Nebo bychom naopak zůstali spolu? A na druhé straně: přijal/a bych k sobě domů uprchlíky, nebo bych měl/a příliš velký strach z následků?

Po válce se vůbec nemluvalo o tom, co lidé prožili. Bylo třeba obnovit normální život, a to samo o sobě bylo náročné ažaž. Moje maminka například téměř nic neví o tom, jak se skrývali její rodiče. Při dotazu na její příběh mě

* *Wie verraadde Anne Frank?* David Barnouw a Gerrold van der Stroom, Amsterdam 2003 (česky: *Kdo udal Anne Frankovou?*, Academia, Praha 2014)

zaskočilo, jaké emoce prožívala: ona totiž neměla vůbec radost, když si ji rodiče na konci války přišli vyzvednout; v poslední rodině, kde se ukrývala, se jí moc líbilo a chtěla tam zůstat.

Mým záměrem bylo vypracovat projekt, který by vycházel z příběhů ukrývaných Židů. Projekt, který by byl snadno přístupný a zviditelnil by, jak rozličné mohou být osudy skrývaných a jejich dobrodinců. Začíná nás tlačit čas. Je čím dál méně přeživších, kteří by mohli vyprávět z první ruky.

V zimě 2008 jsem se zúčastnil jednoho workshopu. Tato tvůrčí dílna svedla dohromady filmaře a tvůrce pořadů, jako jsem já, s grafiky. Mě „spárovali“ s Marcelem van der Driftem, s nímž jsme rozvinuli myšlenku publikovat vzpomínky ukrývaných Židů na internetu. Výsledkem je webová stránka www.andereachterhuizen.nl. Tento internetový projekt tvoří jeden celek s knihou. Na webové stránce jsou k vidění a k poslechu úryvky příběhů z knihy. Spisovatel a publicista Peter Henk Steenhuis, jemuž jsem o projektu vyprávěl, mi navrhl, abych dál rozpracoval rozhovory, které se staly základem webového projektu. Za skutečnou spisovatelskou práci zodpovídá on. Přepisy interview přetavil v příběhy. Ty jsem po něm revidoval a on mi je dával k opětovné kontrole. Výslednou verzi jsem pak předložil skutečným protagonistům, kteří ji často doplnili o podstatné detaily a opravili v ní chyby.

Od osvobození uplynulo už šedesát pět let, avšak během rozhovorů, které jsem pro tuto knihu vedl, jsem si všiml, že vypravěči mají tehdejší události pořád jasně před očima. Jako by se čas stlačil jako harmonika a jejich příběhy se odehrály teprve včera. Kniha *Ukrývané děti* není žádná

vědecká publikace a nenárokuje si v žádném případě úplnost. Zato na základě svědectví přeživších líčí mnoho podob ukrývání Židů v Nizozemsku. Židovský rozhlas a Židovské historické muzeum podporovaly tuto iniciativu od počátku skutkem i radou. Židovské historické muzeum vyvíjí také vzdělávací program na téma *Ukrývaných dětí*.

Na konci knihy je uveden rejstřík se stručným výkladem jmen a pojmů, které se v příbězích vyskytují. Jejich definici jsem si často vypůjčil z různých zdrojů dostupných na internetu, zejména z Židovského historického muzea. Kromě toho jsme si výroky vypravěčů prezentované jako fakta pokud možno ověřovali v existující vědecké literatuře. Autoři tímto velice děkují Adu van Liemptovi, který po nich rukopis přečetl.

Marcel Prins, leden 2010

Rita krátce před válkou.

HVĚZDY ZMIZELY

Rita Degenová,
narozena v Amsterdamu 25. prosince 1936

Na dětském hřišti stála klouzačka a taky kolotoč, který jste museli roztlačit, aby se točil. Já ho neroztáčela. Bylo tam také několik houpaček. Ale houpat se sám nejde, takže jsem se nehoupala. Seděla jsem s kyblíčkem a lopatičkou v mokrému písku na obrovském pískovišti. Všechny děti chodily do školy, i v sobotu dopoledne.

Přesto jsem nebyla na hřišti, obehnaném vysokým pletivovým plotem, sama. Opodál, v budce u vchodu, seděl hlídač. On vevnitř, já venku. Nikdy jsem s ním neprohodila ani slovo; netuším, jestli mu nepřišlo divné, že tam na mokrému pískovišti sedí samotná holčička. Po nějaké době mi začala být zima, měla jsem žízeň. Musela jsem však čekat, dokud nebude vzduch čistý a nevyzvednou si mě.

Do úkrytu jsem odešla v létě 1942, když otec konstatoval, že situace vypadá bledě. Na otce nemám pěkné vzpomínky. Tvrdě pracoval a zřídkavé okamžiky, kdy jsme něco podnikli společně, končily fiaskem. Jediné, co opravdu ovládal, bylo správné odhadnutí situace. Stále znovu se mu dařilo zachránit sebe i rodinu.

V roce 1939 byl mobilizován; tehdy mi byly tři roky. Ubytovali je na statku poblíž obranné *Grebbeelinie*. S maminkou jsme za ním dvakrát jely vlakem. Byl tam se skupinou vojáků, všichni v mundúrech. Legračníci. Mohly jsme tam v samostatném pokoji přespát.

Když vypukla válka, táhl se svým plukem jako signalista-telegrafista směrem na Grebbeberg. Tam se sváděly těžké boje, všude kolem umírali vojáci. Okamžitě mu bylo jasné, že nic nezmuže. Fritsi, říkal si, koukej odsud mazat, tohle špatně skončí. Nasedl na kolo a šlapal zpátky do Amsterdamu. Dorazil pozdě v noci, beze zbraně a bez výstroje. Ty někam zašantročil. V podstatě dezertoval.

I později za války chtěl vždycky vědět, co se kde šustne. Proto si našel práci v Židovské radě, která byla v roce 1941 zřízena na příkaz Němců za účelem zastupování židovské obce v Nizozemsku. Držel hlídku při jednom z prvních transportů z Holandského divadla do Westerborku. To, co tam viděl, ho přimělo k rozhodnutí okamžitě mě poslat pryč z domu. V tomtéž týdnu se začali skrývat i rodiče. Otec zařídil úkryty nejen nám, ale i svým rodičům a všem maminčiným sourozencům. Oni jich však nevyužili. „Nebude to tak horké,“ říkali.

Rodiče se začali skrývat dřív, než byla v Amsterdamu zřízena *Judenviertel* (Židovská čtvrť). Krátce po odchodu jejich dům v luxusní čtvrti Oud-Zuid takzvané „zpulsovali“. Firma Abraham Puls totiž na pokyn Němců vyklízela domy Židů, kteří odešli do úkrytu nebo které sebrali během razíí. My měli štěstí: naši sousedé, dobří lidé, u nichž jsme nechali klíč, odnesli, co zvládli, a poschovávali to. Po válce se nám vrátily aspoň fotografie, kazeta s přístroje, jedna soška a hodiny.

* * *

Můj první úkryt byl v Amsterdamu, u otceva šéfa. On měl židovský původ, ale jeho žena nikoli – takové smíšené manželství se zpočátku zdálo poměrně bezpečné, ačkoli ani tak nebylo samo sebou poskytnout úkryt malé židovské uprchlici. V té době mi poprvé začalo docházet, že jsem Židovka, aniž jsem tomu více rozuměla.

U nás doma jsme před válkou byli všechno možné: vegetariáni, přívrženci přírodního léčitelství, a především nevěřící. Pochopitelně jsme ctili některé tradice. Dokonce celou řadu: o Velikonocích jsme jedli macesy, maminka smažila *krimsely* (placičky z macesové mouky, rozinek, mandlí a kandované citronové kůry), na stole jsme měli *chanukiju* s devíti zapálenými svícemi. Hlavně maminka používala hodně jidiš výrazů. To se patřilo, bylo to obvyklé.

Neobvyklé naopak bylo, že jsem asi po deseti týdnech musela přestat chodit do školky. Ale Sjeetje, chlapec ze sousedství, byl také Žid a i jemu to zakázali. Tak jsme si hráli spolu, stejně jako dřív, než jsme začali do školky chodit.

Vědomí, že jsem Židovka, nabralo jasnějších obrysů v den, kdy náhradní rodiče hovořili o mých narozeninách. Když jsem šla do úkrytu, bylo mi pět, od šestých narozenin mě dělily ještě celé měsíce. Přesto jsem se na ně už těšila, jako každé děcko. Můj náhradní otec Walter Lorjé mě nabádal: „Když se tě někdo zeptá, kolik ti je let, řekni, že pět. Za žádnou cenu neříkej, že ti bude šest.“

To mi připadalo hrozné: každé dítě chce vyrůst. „Proč ne?“ vyzvídala jsem.

„Od šesti let musíš nosit hvězdu,“ odpověděl.

Hvězdu bylo lepší nemít, to jsem věděla. Maminka také nosila hvězdu a bylo to nepříjemné. Bylo mi pět let, nechápala jsem, co znamená být Žid, ale cítila jsem, že něco není v pořádku. Ten pocit sílil každým týdnem, hlavně

proto, že se v té době začaly pořádat razie a hovor se stále častěji stáčil k tomu, koho sebrali a koho ne.

Rodina Lorjéových, u níž jsem se skrývala, měla tři děti. Nejstaršímu Wimovi bylo patnáct. Sem tam jsme si spolu hráli s autíčkem. Bývala jsem šťastím bez sebe, hlavně proto, že jsem se mohla něčím zabírat s někým jiným. Žila jsem totiž odříznutá od vnějšího světa: nehrála jsem si s kamarády, nevidala jsem se s příbuznými, nechodila jsem do školy. Ačkoli jsem byla velice zvědavá, nikdo se se mnou neučil. Druhý syn, Eijolf, utrpěl při porodu poškození mozku. Moc jsem se s ním nestýkala. Dcera Marjo na mě dost žárlila. Podařilo se jí vyděsit mě k smrti. Neměla jsem strach z Němců, nýbrž z broučků, pavoučků, špíny, rychlosti a všelijakých pomyslných nebezpečností. Netroufala jsem si spláchnout záchod, protože jsem se obávala, že všechno vyteče ven. Skluzavka na dětském hřišti byla příliš vysoká, kolotoč se točil moc rychle. A když se o prázdninách na hřišti objevily jiné děti, bála jsem se přidat se k nim.

Na hřiště jsem musela vždy, když hrozilo, že na návštěvu přijde teta Loes, sestřenice mé náhradní matky. Manžel tetiny matky byl členem Národně socialistického hnutí – NSB. Teta Loes zase měla za muže *Verwaltera*, nuceného správce obchodu s kancelářskými potřebami, kde pracovali mí náhradní rodiče. Vzhledem k tomu, že otcův šéf byl Žid, předali Němci vedení obchodu do rukou tohoto „jednatele“. Teta Loes chodívala pravidelně na návštěvu, aby si promluvila o obchodech. Kdyby na mě náhodou narazila, měla jsem říct, že jsem Rietje Houtmanová, od sousedů odnaproti. Sousedi si mě pak měli přijít vyzvednout – tak to bylo domluvené.

Tentokrát se však věci sebehly jinak. Teta Loes se ohlásila na návštěvu, proto mě Marjo odvedla na hřiště.

Než odešla, ujistila mě: „Teta Loes u nás nezůstane dlouho, v šest hodin se můžeš vrátit domů.“ Tuším, že chtěla vidět, co se stane, protože moc dobře věděla, že tenhle příslib je proti všem pravidlům. Jakmile na kostele odbila šestá, sebrala jsem kyblíček a lopatičku a utíkala domů.

Dveře byly zavřené. Zazvonila jsem. Dveře se otevíraly seshora zatahnutím za provázek. V půlce schodů jsem spatřila tetu Loes. Pohlédla na mě: „A čípak ty jsi?“ Hned mi bylo jasné, že jde do tuhého. „Já jsem Rietje Houtmanová odnaproti a maminka mě posílá pro trochu cukru.“ Teta se obrátila na mého náhradního otce, který stál u schodiště: „Božíčku, já si ji málem spletla s Rieteke Degenovou.“ Potom kolem mě vyšla na ulici.

Vypukla panika. Doma mi okamžitě sbalili kufr a odvedli mě ke komusi z odboje. Tam jsem strávila noc. Druhý den si mě vyzvedla nějaká paní. „Ahoj,“ řekla, „já jsem teta Hil. Zítra pojedeme vlakem do Hengela.“

Za celá ta léta se mi nestýskalo po domově, možná proto, že jsem věděla, že ani rodiče doma nejsou. Přes odboj jsem občas dostávala dopisy – hlavně maminka mi zpočátku hodně psala. Oficiálně byla nemocná a pobývala v lázních kdesi v lesích. Její stav se údajně pozvolna zlepšoval. Dnes zní taková historka divně, ale tehdy bývalo dost obvyklé, že se lidé s tuberkulózou dlouhodobě léčili v sanatoriích.

Před válkou oba rodiče pracovali, což bylo výjimečné. Díky tomu jsme byli zámožní, ale já své rodiče vídala jen málo. Vyrůstala jsem především s chůvou, která u nás pobývala ve dne v noci.

Za války mi však chyběl děda Degen. Dřív si mě dědeček každé odpoledne vyzvedával a choďovali jsme na procházku do Beatrixparku ve čtvrti Amsterdam-Zuid.

Mohla jsem se brouzdat jenom v kalhotkách, což jsem nesměla povědět mamince. V neděli jsme vždycky navštěvovali příbuzné; strýce, tety, babičku Rosie. To byla maminka matka, seděla vždycky uprostřed pokoje, obklopená členy rodiny. Teď by se jí říkalo opravdová jidiš *mame*.

Někdy mě na pár hodin nechali u babičky Rosie. To jsem měla hrozně ráda. Doma jsme byli vegetariáni, ale já zbožňovala maso. Když jsem směla zůstat u babičky, prosila jsem ji: „Babi, neměla bys pro mě kousek krávy?“ Babička pro mě vždycky maso měla, protože jí na sporáku často stálo dušené hovězí. Když nebylo dušené maso, dostala jsem syrovou klobásu *ossenworst*. „Ne abys to prozradila mamince.“ Já jsem se však vždycky podřekla. Maminka se pak na babičku Rosie zlobila. A babička jí namítala: „Nedáte tomu dítěti pořádně najíst.“

Vedli jsme klidný, spokojený život majetných lidí. Doma jsem měla pocit bezpečí. Když jsem se vyklonila z okna svého pokojíčku, mohla jsem si poklábosit se sousedovic Sjeetjem. Jezdívají jsme spolu na koloběžce a v pátek dopoledne jsme čekávali na prodavače nakládané zeleniny, od něhož jsme vždycky dostali olivu.

Jely jsme tedy vlakem do Hengela. Líbilo se mi to, vlakem jsem necestovala celou věčnost.

„V Hengelu bydlí teta Marie a strejda Kees,“ vyprávěla mi teta Hil druhý den, „jsou moc hodní. Nemůžou se tě dočkat, byli by moc rádi, kdybys u nich bydlela. Mají taky miminko, není mu ani rok.“

Cesta byla pěkně dlouhá, a než jsme dorazily do Hengela, věděla jsem už úplně všechno, jak teta Marie a strejda Kees vypadají, že budu bydlet v rohovém domě se zahradou, a věřila jsem, že na mě opravdu čekají.

Už jsme byly kousek od domu, když teta Hil navrhla: „Co kdybychom si z nich trošinku vystřelily? Sedni si s kufrem ke dveřím a já půjdu zadními vrátky. Budu se naoko divit: ‚Jemináčku, co se to stalo? Rieteke se mnou neprijela!‘ To je samozřejmě vyděsí. Abych je utěšila, řeknu jim, že jsem jim přivezla balíček, že leží na chodníku u dveří. Půjdu se tam podívat, otevřou dveře a... překvápko!“

Já byla samozřejmě pro. Teta Hil zmizela za domem. Po chvíli se rozletěly dveře dokořán. Stála v nich hodná paní, to jsem poznala na první pohled. „Ach, Hil,“ zvolala, „děláš si ze mě šprtouchlata! Rieteke, já mám takovou radost, že jsi tady. Šupej dovnitř, pokojíček už máš nachystaný. Strejda Kees bude panečku koukat, až přijde domů!“

Netušila jsem, že mě teta Hil odvezla ke své sestře, která o ničem nevěděla, a nejdřív jí musela všechno vysvětlit. K pochybnostem také nebyl důvod: dětský pokojíček byl opravdu nádherný – až dlouho po válce jsem se doslechla, že strejda Kees pokojík zařídil pro případného malého uprchlíka, nikoli speciálně pro mě.

Tehdy, tam v tom domě, toho odpoledne, jsem dostala něco, co jsem nikdy neměla: skutečnou rodinu s maminkou, která se stará o děti, a s tatínkem, který se každý večer vrací z práce domů. Přes den jsem si hrávala na velké zahradě za domem a na statku naproti přes silnici.

Největší rozdíl mezi nynějším a prvním úkrytem spočíval v tom, že teď jsem se cítila jako doma. Ani na okamžik jsem nepochybovala o tom, že si mě rodina skutečně přála. Teta Hil, která s námi na pár nocí zůstala, vyprávěla v těch prvních dnech strejdovi Keesovi, že jsem Jezulátko. „Narodila se 25. prosince.“ To se jim náramně líbilo. Strejda Kees ukázal na miminko: „Až ti bude sedm, tak jemu bude jeden rok.“

Já myslela, že se hanbou propadnu: když mi bylo šest, měla jsem říkat, že mi je pět, takže teď, když se blížily mé sedmé narozeniny, jsem měla dělat, že mi bude šest. Abych nemusela nosit hvězdu.

„Copak je?“ zeptal se strejda Kees, když viděl v mých očích strach.

„To nesmíš říkat, musíš říct, že mi bude šest.“

„Proč?“

„Až mi bude sedm, budu muset nosit hvězdu.“

„Kdepak, žádnou hvězdu nosit nemusíš,“ uklidnil mě strejda Kees. „Odtedka jsi Rietje Fondsová. Bydlíš u nás. Ty jsi naše Rituška a naše Rituška hvězdu nenosí, u nás ji totiž nenosí nikdo.“

Teď jsem patřila k rodině Fondsových, a ne k lidem s hvězdou. Vtom mě napadlo: hvězdy zmizely. Měla jsem z toho báječný pocit. Nechápala jsem, co ty hvězdy ve skutečnosti znamenají.

Přesto přetrvávalo vědomí, že jsem nějaká divná. Nechodila jsem kupříkladu do školy, dostávala jsem soukromé hodiny. Ale pustili jsme se do práce s vervou: jelikož jsem se dosud nic neučila, musela jsem všechno rychle dohnat. Záhy jsem zvládla čtení a psaní. Byla jsem učenlivá. Pochopitelně, neboť jsem si chtěla číst dopisy od rodičů a chtěla jsem jim na ně odpovídat. Ne že by se mi po nich nějak výrazně stýskalo, bavilo mě hlavně to psaní. Rodiče se pro mě změnili v obrázky. V pokojíčku jsem měla fotografii: to byli tatínek s maminkou, kterým jsem psala. Nic hmatatelného za tím nebylo, vůbec nic. Nikdy jsem se nestarala o to, jak se dopisy k rodičům dostávají. Do školy jsem pak nechodila ani poté, co jsem všechno konečně dohnala – v tak malém společenství jako Hengelo bylo zjevně příliš nebezpečné začít najednou chodit do školy jako Rietje Fondsová.

Hengelo bylo coby průmyslové město od třiačtyřicátého roku často bombardováno Angličany. V noci jsme proto nejednou sedávali těsně vedle sebe pod schody, teta Marie, malý Wim a já. „Neboj se,“ chlácholila jsem tetu Marii, „když umřeme, jsme na to tři.“ Strejda Kees, který byl zapojen do odboje, se k nám občas přidával a výjimečně se pod schody objevil ještě další skrývaný. Vzpomínám si třeba na strejdu Remmerta, mladšího bratra tety Marie, který se měl hlásit na pracovní nasazení. Když hrozilo nebezpečí, odhrnul strejda Kees koberec pod jídelním stolem, otevřel poklop a strejda Remmert zmizel pod podlahou. Poklop se zase přikryl a na koberec posadili malého Wima s kostičkami. Dvakrát jsem zažila, jak dovnitř vtrhli Němci, hledali uprchlíky, ale našli jen dvě hrající si plavovlasá děvka.

Na začátku čtyřiačtyřicátého roku celou rodinu evakuovali na Kwakersplein v Amsterdamu. Právě včas – týden po našem odjezdu na dům v Hengelo dopadla zápalná puma. V Amsterdamu jsem směla poprvé krátce chodit do školy, teď jsem totiž patřila prostě do rodiny. V té době byly domácnosti natolik rozvrácené, že se nikdo nesnažil zjišťovat, kdo je přesně členem rodiny a kdo ne. Do školy jsem chodila všehovšudy pět šest měsíců. Netuším, do které třídy. Zato si pamatuju, že se mi strašně líbilo stýkat se s dětmi v mém věku. A taky to, že jsem neuměla násobilku, poněvadž jsem se ji nikdy neučila.

Ačkoli jsem patřila do rodiny, byla vychovávána tradičně křesťansky a jediná kniha, kterou jsem přečetla, byla dětská Bible, v Amsterdamu jsem si poprvé uvědomila, co se může stát, když je člověk Žid. Způsobil to Danny, spolužák, hezký klučina s tmavýma očima a černými kudrnami. Skamarádili jsme se, každý den jsme spolu chodili do školy. Až do onoho rána, kdy jsem

Ria s Wimem Fondsem, náhradním bratříčkem.

u nich zazvonila a otevřela mi jeho maminka se zarudlýma očima. Pověděla mi, že Danny odjel někam na návštěvu a nějakou dobu nebude do školy chodit. V tu chvíli mi svitlo. Je to vůbec jeho máma? Určitě se nejmenuje Danny Pieterse, napadlo mě, stejně jako se já nejmenuju Rietje Fondsová.

Na začátku hladové zimy školu zavřeli: nebylo čím topit, nebylo co jíst. Já trávila celé dny na ulici pátráním po něčem k snědku. Teta Marie mi splétala dlouhé blond vlasy do copů. Za rohem od Kwakersplein stálo vedle malých kasáren wehrmachtu potravinové depo. Já se tam často potulovala, dokud ke mně nepřišel nějaký voják a nedal mi mrkev nebo kousek chleba.

Po návratu domů jsem se chlubila tetě Marii: „Podívej, co mám!“

„Jak jsi k tomu přišla?“

„Já na ně nemluvíím, ale oni na mě vždycky ‚Hallo, Gretchen‘. Kdyby tak věděli, komu to říkají...“ Evidentně mi to už tehdy bylo jasné.

Pro otop jsem taky chodila ven. Mezi tramvajovými kolejemi vězely dřevěné kostky, těmi se skvěle topilo v nouzových kamínkách. I když se to samozřejmě nesmělo, chodil na kostky každý. Člověk se musel mít pochopitelně na pozoru, když si toho totiž všimli Němci, spustili palbu. Neměla jsem dost síly na to, abych dřevěné kostky vyviklala, zato jsem byla malá, hubená a rychlá. Toho jsem využívala. Plížila jsem se za lidmi, kteří dřevo vytloukali z vozovky. Jakmile se nějaké uvolnilo, proběhla jsem jim pod nohama, popadla kostku, hodila si ji do tašky a vzala do zajechů.

Na podzim čtyřiačtyřicátého roku, než začala zima, jsme strávili několik týdnů u příbuzných na statku poblíž Zaandamu. Šli jsme tam z Amsterdamu pěšky. Není to sice nijak daleko, ale když je vám osm a nejste najedení, je to šílená dálka. V cíli jako bychom vstoupili do Valhaly. Na statku měli dokonce i pravé máslo!

Hladová zima pro nás byla čím dál tím těžší, hlavně proto, že teta Marie otěhotněla. Na nohou se jí dělaly otoky z hladu, měla je tak napuchlé, že sotva vydržela stát. Od té doby jsem každé ráno v půl páté stála ve frontě u pekaře v naději, že získám housku na příděl. Jelikož jsem si předsevzala, že se o tetu Marii postarám, stala se ze mě malá kriminálnice, která u kasáren zebrale o uhlí a na trhu v Jordaanu, kde sedláci tu a tam prodávali něco mrkve, brambor a cukrové řepy, kradla, co se dalo.

Ačkoli jsem si od Dannyho zmizení dobře uvědomovala, že se může leccos stát, když je člověk Žid, o židovské víře jsem nevěděla vůbec nic. Strejda Kees s tetou Marií mi

o ní taky nic nevykládali. Vychovávali mě jako reformovanou protestantku. Mně se hrozně líbilo chodit v neděli do kostela, poněvadž se tam hezky zpívalo: *Jako laň dychtí po bystré vodě, duše má touží po tobě, Bože*. Nevěděla jsem, co zpívám, ale znělo to nádherně.

Skamarádila jsem se s jednou katolickou holčičkou. Jednoho dne se mě zeptala, jestli s ní nechci jít do kostela. Proč ne? Panečku, takový katolický kostel se sochami, obrazy, růženci, to bylo něco jinačího než holé stěny reformované církve. Kamarádka mě naučila odříkávat Zdrávas, i v latině. Byla jsem štěstím bez sebe, v katolickém kostele se mi líbilo mnohem víc než v protestantském, a ještě ke všemu se tam častěji zpívalo. Zeptala jsem se strejdy Keese a tety Marie, proč nechodíme ke katolíkům. Nedali mi na to přesvědčivou odpověď, ale také se mi nikdy nepokoušeli svou víru vnucovat.

Kolem osmého roku se každému dítěti utváří jakýsi pojem Boha, je bezpečné věřit v někoho nahoře, kdo vám říká: „Ty jsi ale hodná holčička.“ Proto jsem každý večer poslušně odříkávala modlitbu ke Kristu Pánu na nebesích, neboť jsem si říkala: Někdo se na mě seshora dívá, a když se budu snažit, když usoudí, že jsem hodná, udělá na oplátku něco pro mě.

Ihned po osvobození jsem víru ztratila. 7. května byla v Amsterdamu velká sláva. Všichni vyšli do ulic, my také. Teta Marie s velkým břichem, Wim v kočárku, já hopkala vedle nich. Tančící a výskající dav se vydal směrem k Damu. Ukázalo se však, že na náměstí zůstali Němci, a seshora z balkónu Velkého klubu začali pálit do lidí. My se rychle schovali za královským palácem. Když jsme se na sklonku toho úžasného dne vrátili na Kwakersplein, řekla mi teta Marie: „No, Rituško, teď už jen počkat, až si pro tebe přijdou vaši. Určitě to nepotrvá dlouho, vždyť je po válce.“